УДК 371

Карасартова Ж.Б., Боталиева У.А.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

ТАРБИЯЛООНУН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада инсандын калыптанышындагы тарбиялоонун социалдык-психологиялык аспектилеринин түрлөрү жана алардын өзгөчөлүктөрү чагылдырылды.

Тарбия – баланы социалдаштыруунун экинчи жагы болуп саналат. Демек, тарбия социалдаштыруудагы окутуудан кийинки экинчи багыт. Башкача айтканда, тарбиялоо эң кеңири мааниде жаш муундарды, балдарды коомдук турмушка даярдоо, турмуштук тажрыйбага ээ кылуу болуп эсептелет.

Тарбиялоо системалуу түрдө үзгүлтүксүз жана багытталган тышкы таасирлердин жыйындысы. Ал эми окутууда көңүл бурулуучу борбор таанып–билүү процессинде жөндөмдүүлүккө, билимге, билгичтикке ээ кылууда болсо, тарбия баланын инсан катары калыптануусуна, дүйнөгө болгон мамилесине, ошондой эле коомго жана чөйрөсүндөгүлөргө болгон мамилелерине багытталган.

Демек, тарбия түшүнүгү өсүп келе жаткан жаш муундарды турмушка даярдоонун бүткүл процессин, анын ичинде билим берүүнү жана окутууну камтыйт. Тарбия өзүнчө жеке процесс эмес, ал окутуунун бир жагы же болбосо бир бөлүгү.

Ошондой эле окутуу менен тарбиянын жалпылыктары же болбосо окшоштуктары адамдын социалдык тажрыйбага ээ болуусунун негизги механизмдери болуп саналат. Тарбиялоонун жыйынтыгы болуп инсандын жөндөмдүүлүктөрүнүн жана сапаттарынын, ал эми окутуунун жыйынтыгы болсо билиминин, билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн калыптанышы саналат.

Тарбиялоо алгач алдына максат коюудан башталат. Анын негизги максаты – баланын коомдогу жашоосунда керек болгон пайдалуу сапаттарга ээ болуусу менен «инсан катары өнүгүүсү жана калыптануусу», тарбиялоо процессинин жете турган чеги.

Тарбиялоо процессинин максатын аныктоочу факторлордун негизин мамлекеттин социалдык талабы түзөт. Анткени тарбиялоо процессинин максаты – коомдук байланышты, мамилелерди, катнашты андан ары өркүндөтүүгө өзүнүн салымын кошуучу жаш муундарды калыптандыруу.

Демек, тарбиялоонун максаты – тарыхый конкреттүү мүнөзгө ээ, башкача айтканда, адамзаттык коомдун өнүгүшү менен өзгөрүп турат.

Ар кандай коомдо тарбиялоонун максаты туруктуу жана бирдей эмес. Коомдук түзүлүштүн системасы жана социалдык карым-катнаштын өзгөрүшү менен тарбиялоонун максаты да аны менен бирге өзгөрөт. Тарбиялоонун жалпы максаты менен бирге атайын социалдык максаты да пайда болот. Коомдук прогресстин жаңы тенденцияларына жооп берген атайын тарбиянын максаты – мектеп окуучуларын башкача айтканда, жаш муундарды демилгелүү, чечкиндүү, жоопкерчиликтүү, чын дилден ийгиликке жетүүгө умтулгуч кылып өстүрүүдө, калыптандырууда негизги таяныч.

Ошентип, тарбиялоо процессинин максаты коомдун өнүгүүсү менен аныкталган коомдук талапты пайда кылып, өндүрүштүк мамилеге, социалдык жана илимий–техникалык прогресстин темпине, педагогикалык теориянын жана практиканын жетишкен деңгээлине жана ошондой эле окутуу жана тарбиялоо мекемелеринин мүмкүнчүлүгүнө көзкаранды.

Тарбиялоо инсандын аныкталган мүнөзүн калыптандырууга багытталган

процесс. Эгерде бул процесстин максаты канчалык так жана тарбиялануучуга ачык, түшүнүктүү болсо, ал ошончолук эффективдүү жүрөт. Ошондуктан, тарбиялоо төмөнкү социалдык психологиялык аспектилердин өзгөчөлүктөрүн түзөт:

- пикир алышуу жана тарбия;
- коллектив жана инсандын өнүгүшү;
- үйбүлө жана тарбия;
- социалдык далилдөөнүн түзүлүшү жана өзгөрүшү.

Бул аспектилердин өзгөчөлүктөрүнүн ар бирине токтолобуз.

Пикир алышуу жана тарбиялоо аспектисинде психологиялык туура тарбия ар бир инсандын өнүгүшүндө пикир алышуунун илимий негиздеринин калыптанышы болуп саналат.

Окумуштуу М.Н.Лисин ар кандай курактагы балдарды тарбиялоонун ролун жана пикир алышуу процессиндеги алардын жөндөмдүүлүктөрүн изилдеген. Изилдөөдө адамдардын пикир алышуусу жана түшүнүүсү бири-бири менен тыгыз байланышта деген жыйынтыкка келген. Бала жаралгандан баштап анын пикир алышуусу айланасындагы адамдардын керектөөсүнө багытталат деген.

М.Н.Лисиндин аныктоосу боюнча пикир алышуудагы керектөө балдарда 2,5 жаштан баштап же жандануу комплексинде даана көрүнөт. Баланын кийинки жашоосундагы пикир алышуусу төмөндөгүдөй багыттарда болот:

1) пикир алышуудагы себептердин өнүгүшү;
2) пикир алышуунун өнүгүү ыкмасы;
3) пикир алышуу формаларын жакшыртуу.

Ошондой эле пикир алышуудагы мотивдердин өнүгүшү баланын инсандык өнүгүшү менен паралелль жүрөт. Ал эми онтогенезде жашоонун биринчи айынан баштап мектепти бүткөнгө чейин жаңы мотивдердин түрлөрү жаралат. Демек, пикир алышуунун негизги мотивдеринин ар кандай түрлөрү бар:

- органикалык,
- билим берүү,
- оюн,
- иш-аракет,
- интимдик–инсандык,
- кесиптик.

Анын ичинен органикалык мотивдер – бул организмдин керектөөсү үчүн дайыма канагаттанган бөбөк менен чоң адамдардын пикир алышуусу. Бул мотивдер балдар төрөлгөндөн баштап 2-3 айга чейин байкалат.

Андан кийин балдарда билим берүү мотивинин пикир алышуусу кирет. Башкы этабында балдарда бала чагынан ориентациялык рефлекс же ориентациялык реакциясынын базасында пайда болуп, андан кийин жаңы керектөөлөргө айланат.

Бала жашоосунун 2,5 жашында чоң адамдарга тез-тез кайрылышат. Чоңдордун жардамы аркасында балдар оюн мотивин өздөштүрө алышат. Оюн мотиви аркылуу балдар кандайдыр бир көрүнүштөрдү, керектөөлөрдү, түшүнүктөрдү, кыймыл аракеттерди жөнгө сала алышат.

Ошондой эле оюн иш-аракет мотивинин булагы болуп саналат.

М.Н.Лисиндин оюу боюнча иш-аракет мотивиндеги пикир алышуу балдардын активдүү оюнунда жана жашоо иш-аракетинде пайда болот. Бул мотивдер чоңдордон жардам алуу мүмкүнчүлүгү менен байланыштуу.

Жогоруда каралган мотивдин группалары мектеп жашына чейинки жана

кенже мектеп жашындагы балдарда басымдуулук кылат, оюнду бала өзүндө тарбиялап калыптандырат.

Ал эми, <u>интимдик-инсандык</u> мотивдеги пикирлешүү качан гана жөндөмдүүлүк, керектөө, өзүн-өзү таануу пайда болгондо келип чыгат. Бул мотив көбүнчө өспүрүм курактагы балдар менен байланышта болот.

Улан–кыздар курагында келечектеги кесиптери жөнүндө ойлонуудан улам кийинки акыркы <u>кесиптик мотив</u> пайда болот.

Демек, пикир алышуу баланын кызыгуусун, таануусун, керектөөсүн өнүктүрөт. Башкача айтканда, оюндук пикир алышуунун өнүгүшү социалдык эң керектүү жүрүш–туруш форманы жакшыртууга шарт түзөт. Ишмердүүлүк пикир алышууда инсандык сапаттарды өнүктүрүү б.а., демилгелүүлүк, укканды билүү, сыйлоо, түшүнүү, туура кабыл алуу жана адамды баалоо жөнгө салынат.

Интимдик-инсандык пикир алышууда адамдын инсандык адептик сапаты жана анын абийиринин пайда болуусу калыптанат.

Кесиптик пикир алышуунун өнүгүшүндө инсандык касиеттердин кээ бир сапаттарынын өзгөчөлүктөрүн көрүүгө болот.

Коллектив менен инсандын өнүгүшү. Мында тарбиялоонун системасы болгон биздин өлкөнүн идеологиясында «коллективдүүлүк» деген түшүнүк киргизилген. Ошондон бери педагогикалык теорияда өзүнүн маанисин жоготпой сактап келатат. Бул түшүнүк көп жылдан бери калыптанып, өнүккөн тезистин негизинде инсан коллективде, коллектив аркылуу гана өнүгөт деген көзкараш сакталган. Педагогикалык теорияларда коллектив негизги инструмент деп түшүндүрүлгөн. Негизги максат коллектив анын аркасы менен инсанды тарбиялоосу аныкталган.

Орустун көрүнүктүү педагогу А.С.Макаренко «коллективдин биринчи максаты бизди тарбиялоо болушу керек» деген жыйынтыкка келген, ошондой эле коллектив өзүнүн өнүгүүсүндө үч этапты басып өтөрүн далилдеген.

Тарбиялоо коллективдин өнүгүүсүнүн биринчи этабында коллективдин пайда болушуна, анын мүчөлөрүнүн арасындагы жакынкы жана ортоңку мамилелерине негиз болот. Өнүгүүнүн бул этабында негизги ролду педагогикалык талап ойнойт. Коллективдин өнүгүүсүндө анын мүчөлөрүнүн жүрүш–туруштарын аныктоо болуп саналат. Башкача айтканда, өнүгүүнүн биринчи этабы жалпы максаттын, ишмердүүлүктүн негизинде биригүү, активдүүлүктүн аныкталышы менен аяктайт.

Коллективдин өнүгүүсүнүн экинчи этабында коллективди башкаруу өз алдынча активдүүлүктүн жетекчилиги менен жүргүзүлө баштайт. Коллективдеги жалпы багыт, кызыкчылык жана жалпы баалуулуктар пайда болот. Ошондуктан, тарбиялоочу коллектив бир бүтүн система катары жашай баштайт. Өнүгүүнүн бул этабында коллективдин айрым мүчөлөрү менен жалпы коллективдин ортосундагы мамилелердин маселелери пайда болот. Бул учурда коллективдин ичинде кичинекей топтордун түзүлүшү мүмкүн.

Коллективдин өнүгүүсүнүн үчүнчү этабы туруктуу мамилелелердин пайда болушу менен мүнөздөлөт. Бул учурда коллектив тарабынан аныкталган талаптар пайда болот. Эгерде, коллектив абдан жакшы өнүксө, анда анын ар бир мүчөсү өзүнчө, анын жолдошторуна коюлган талаптан жогору болгон талапты кое баштайт. Коллективди башкаруу жакшы, жогорку деңгээлге коюлат. Демек, тарбия процессинин өнүгүшүндө коллектив менен анын мүчөлөрүнүн, башкача айтканда, инсандардын ортосундагы мамиле чоң роль ойнойт.

Инсан бул дайыма индивидуалдуу, башкача айтканда, өзүн–өзү түзүү дегенди белгилейт, башка адамдарга окшобогон көзкарандысыз индивид болот.

Инсандын калыптанышына коллектив өзүнүн таасирин тийгизет, аларга бирдей талаптарды, аракеттерди коет. Ошону менен бирге коллектив инсандын өнүгүүсүндө ар кандай оң жана терс таасир кылууга жөндөмдүү. Ал эми коллективдин өзгөрүүсү биздин саясий, социалдык, экономикалык системанын түзүлүшүнө жараша калыптанат.

Педагогикалык илимий изилдөөлөрдүн негизинде инсан менен коллективдин ортосундагы мамиле үч түрдүү болушу аныкталган. Аларга биринчиден, инсан коллективге *баш ийет*, экинчиден, *мамилелердин гармониялык абалы*, үчүнчүдөн, *инсан коллективди башкарат*. Ошондуктан, инсан менен коллективдин ортосундагы мамиленин биринчи үлгүсүндө инсан толугу менен коллектив кабыл алган салттарга, адаттарга макул болот. Инсан менен коллективдин ортосундагы мамиленин эң жакшы деңгээлде болушу – бул гармониялык мамиленин пайда болушу болуп саналат.

Демек, коллектив дагы, коллективдин ар бир мүчөсү дагы тынымсыз өзгөрүүдө, калыптанууда болот.

Үйбүлө тарбиялоодо негизги категория, башкалардан айырмаланган микроколлектив, башкача айтканда, инсанды тарбиялоодо маанилүү ролду үйбүлө ойнойт. Ишеним, коркунуч, тартынчаактык, коопсуздук, бейпилдик, оройлук, чочулоо, жылуулук менен салкын пикир алышуу ж.б. сапаттарды инсан үйбүлөдөн үлгү катары алат. Ошондуктан кыргыз элинде да айтылган «уядан эмнени көрсө учканда ошону алат» деген сөз чындыкка өтө жакын.

Үйбүлөдөгү адамдардын ортосундагы мамиле терең жана бекем болот. Алар төрт негизги мамиленин түрүн камтыйт: психофизиологиялык, социалдык, маданияттуулук, психологиялык.

Психофизиологиялык түрү – бул биологиялык туугандык жана жыныстык мамиле болуп саналат.

Социалдык мамиле ролдордун бөлүшүүсүн, үйбүлөдөгү көзкарандылыкты, статустук мамиле, авторитет, башкаруучулук, баш ийүүчүлүк ж.б. ичине камтыйт.

Маданияттуулук – бул үйбүлө ичиндеги байланыштар, мамилелер, традиция, салт, маданияттын негизинде түзүлгөн улуттук өзгөчөлүктөрү түзөт.

Психологиялык ачыктык, ишеним, бири-бирине кам көрүү, абийирдик жана эмоционалдык жардамды камтыйт.

Балдарды тарбиялоодогу аномалдык кемчиликтердин болушунун себеби – аял-күйөөсүнүн үйбүлөнүн ичиндеги этикалык мамилелеринин бузулушу, өз ара ишенимдин, урматтоо, көңүл буруу жана кам көрүү, психологиялык жардам жана камкордуктун жок болушуна көзкаранды. Ошондой эле аномалиянын себеби, түгөйлөрдүн үйбүлөдөгү ролун түшүнбөстүгү, бири-бирине талап коюулары, үстөмдүк кылуулары кирет.

Ал эми үйбүлөлүк тарбияны улуу муундардын үйбүлөнүн жаш мүчөлөрүн, кенже балдарды, өспүрүм жана жаштарды коомго пайдалуу, ар тараптан өнүккөн, адеп-ахлактык жактан жетилген инсан катары калыптандыруу максатында жүргүзүлгөн аракеттери деп түшүнсөк болот.

Ошентип үйбүлөлүк тарбиянын негизги максаты болуп баланы келечекте ата-энесинин оюндагыдай коомго пайдалуу жана инсандык жактан ар тараптан өнүккөн адам катары тарбиялоо жана турмушка даярдоо эсептелет.

Үйбүлөлүк тарбиянын максаты коомдук талаптарга ылайык болгону менен анын мазмуну жана жолдору ошол үйбүлөгө мүнөздүү болгон айрым белгилер менен чектелет. Башкача айтканда, үйбүлөлүк тарбиянын негизги күчү, ошол үйбүлөгө мүнөздүү болгон инсандык ресурстарга байланыштуу болот. Бир

жагынан алганда, бул үйбүлөнүн тутумунда кимдердин болушу (ата-энесинин, бир-туугандарынын, чоң ата, чоң энесинин ж.б. жакын туугандарынын бар же жок экендигине байланыштуу) болсо, экинчи жагынан үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн денсоолугу, билим деңгээли жана кесиптик багыты, коомдо ээлеген орду, жеке кызыкчылыктары жана табити, нарктуулук дарамети, ар нерсеге болгон ынтызарлыгы ж.б. касиеттери менен айырмаланат.

Ошол эле мезгилде үйбүлөлүк факторлордун эң негизгиси болуп улуу муундар тарабынан жаштарды тарбиялоо боюнча өз милдетин туура түшүнүүсү жана аны аткара билиши эсептелет.

Үйбүлөлүк тарбиянын мазмуну өзүнүн кеңдиги жана көп кырдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Ошондой эле үйбүлөлүк тарбиянын мүнөзү ошол үйбүлөдөгү калыптанып калган мамилелердин стилдик (авторитардык, демократиялык, либералдык) өзгөчөлүктөрүнө жараша болушу мүмкүн.

Социалдык далилдөөнүн түзүлүшү жана өзгөрүшү. Бул аспектиде психологиялык тарбиялоонун түзүлүшү адамдардын социалдык далилдөөсүнүн өзгөрүшүн билдирет.

Социалдык далилдөөнүн үч компоненти бар: билим, эмоция, аракет.

Ал эми баланын социалдык педагогикалык далилдөөсү педагогикалык таасирдин төрт деңгээлин камтыйт: баланын тигил же бул суроого көңүл буруусу, анын кызыгуусунун козголушу, жаңы маалыматты көрсөтүү жана ишендирүү.

Демек, баланын акыл-эсин тарбиялоо жемиштүү болот. Ушундай учурда тарбиялоочу логикалык далилдөөнүн жардамы менен ишендирүүгө аракет кылат. Эмоционалдык таасир кылууда башкарууну үйрөнүү керек.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй кээ бир учурда балдарды коркутуу психологиялык тоскоолдук болуп эсептелет, башкача айтканда бул тарбиячы менен тарбиялануучунун ортосунда пайда болот.

Ошондой эле аргументтик ишендирүү социалдык далилдөөнүн өзгөрүшү же көңүл бурууну түзүү жолдору болуп саналат. Эгерде ишендирүү жакшы алынган жыйынтыктардын негизинде түзүлсө, көрсөтүлсө анда баланы тарбиялоодо ал чоң таасир тийгизет.

Натыйжада, тарбиялоону туура, таасирдүү жана жыйынтыктуу жүргүзүүгө болот. Ал эми тарбиялоо процессинин жыйынтыгы болуп ар бир тарбиялануучунун аныкталган сапатын, касиеттерин жана мүнөзүн калыптандыруу эсептелет.

Демек, ар бир индивиддин ар тараптуу өнүгүшүнө, башкача айтканда, инсан болуп калыптанышына тарбия, анын социалдык психологиялык аспектилери негизги өбөлгөнү түзөрү шексиз.

Адабияттар

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. –М., 1991.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. -М., 1998.
3. Ковалев В.С. Психология семейных отношений. -М., 1987.
4. Харламов И.Ф. Педагогика. -М., 1990.
5. Вигман С.Л. Педагогика: в вопросах и ответах. -М., 2004.